

PAKSA RUDOLF

MÁLYUSZ ELEMÉR

Nagy kezdeményezései (oklevéltár, várostörténeti atlaszok) nagyszabású, jövőbe mutató projektek voltak, amelyek megvalósítása máig ad munkát a történészeknek.

52

Egy besztercebányai könyvmoly

■ Mályusz Elemér 1898. augusztus 22-én született Makón. Családja a 16. századig vezette vissza történetét, amikor a protestáns ősök Sziléziából a Felvidékre érkeztek. Itt latinította Jablonovszky Pál iskolamester a családnevet az „alma” jelentésű Málusra, s ez magyarosodott Mályuszra.¹ Mályusz Elemér nagyapja Zólyom megye főorvosaként Besztercebánya legtekintélyesebb polgárai közé tartozott. A kis Elemér itt, a nagyszülők tágas polgári házában érezte magát igazán otthon.² Alkatához az illetet volna leginkább, ha itt rendezhet be magának kényelmes dolgozószobát tágas könyvtárral és antik bútorokkal. A családi vagyon azonban a nagyapa halála, egy bankcsőd és némi spekulatív tőzsdézés után elűszott a 19. század végére, ami rányomta bélyegét Mályusz apjának és nagybátyjának sorsára: mindketten szívinfarktusban haltak meg. Az apa, Mályusz György Péter jogot végzett, s Makón lett bíró. Itt vette feleségül a katolikus Ruttkay Annát. A frigyből hat gyerek született, Elemér volt a negyedik. A fiúkból később jogász, kettőből mérnök, illetve Elemérből történész lett, a lányokból orvosfeleség, illetve tanítónő. 1910-ben, Elemér 12 éves korában veszítették el édesapjukat. Ezt követő-

A tanulmány megírását lehetővé tevő ösztönzésért, segítségért és észrevételekért ezúton mondok köszönetet Romsics Ignácnak, Ordasi Áginak, Horváth Dávid Boldizsárnak és Péterfi Bencének.

en a család életszínvonala tovább zuhant. Elemér ezért korrepetálást vállalt: egy nemesi és egy katolizált zsidó polgári családnál. Itt megtapasztalta, hogy ő a régi úri osztály része, de a zsidó eredetű polgárságot idegennek érezte. Elemér tehát jelentős kulturális és kapcsolati tőkét, valamint úri és protesztáns öntudatot örökölt, de anyagiakat nemigen.

Az egyébként evangélikus Mályusz a szegedi piarista gimnáziumba járt, ahol történelemtanára, Balanyi György a világtörténelem iránt keltette fel az érdeklődését. Rendszeres olvasója lett történeti könyveknek és folyóiratoknak, amiket a szegedi könyvtárban Móra Ferenc adott a kezébe.³ Ekkoriban hallott először Szekfű Gyuláról és *A száműzött Rákóczi-vitáról*, maga pedig önképzőkori előadást tartott Machiavelliről, s megírta első tudományos igényű dolgozatát az 1529-es török háborúról. Az első világháború idején egészségügyi okból nem sorozták be. Bátyjai visszajöttek a háborúból, de legközelebbi barátját, gimnazistatársát elveszítette, s ezt követően nem is engedett magához igazán közel senkit.⁴

A pesti egyetem történelem–latin szakára 1916 őszén iratkozott be. Hamar kiderült, hogy fő szakja a történelem, s inkább levéltári kutató, mintsem középiskolai tanár. Az egyetemen Angyal Dávid, Fejérfpataky László, Gárdonyi Albert, Hóman Bálint és Szentpétery Imre óráira járt, s Domanovszky Sándor tanítványa lett. Elmélyedt Horvát Árpád háromkötetes oklevéltani jegyzeteiben, s rajongott Mabillonért. Az újkori világtörténetet tanító Ballagi Aladárt azonban kerülte, mivel alulmaradt a Szekfűvel folytatott vitájukban. Szekfűhöz pedig azért nem tudott jární, mert ő épp ekkor utazott bécsi küldetésre.

Mályusz az egyetem mellett az Eötvös Collegium tagja is volt. Itt Madzsar Imrétől történelmet, Melich Jánostól nyelvtörténetet, Gyomlay Gyulától latint, Eckhardt Sándortól pedig franciául tanult. Mályusz mégse érezte otthonosan magát a Collegiumban, mert nem tudott a közösség tagjává válni, noha számos hasznát látta az intézménynek: a szabadpolcos könyvtárnak, a kiscsoportos óráknak, valamint annak, hogy az egyetemi tanárok is számontartották a collegistákat, akiket az intézet szigorú munkafegyelemre és hivatástudatra nevelt.⁵ Mályusz a Szekfű-kultusz központjának látta a Collegiumot, amihez ekkor ő is rajongva csatlakozott.⁶

Meghatározó élménye volt 1917-ben a rokonságához tartozó pomázi Wattay család levéltárának rendezése. Itt szeretett bele végleg az eredeti oklevelek és iratok búvárlásába, s a birtokviszonyok feltérképezése során figyelt fel a helynevek és dűlőnevek történeti, valamint a táj régészeti forrásértékére. Egyetemi szakvizsga témának Turóc megye kialakulását dolgozta fel elsősorban a helyi családi levéltárak alapján, melyekhez rokoni kapcsolatai révén könnyen hozzáfért 1918 nyarán. Az itt talált újdonságokból született első, gazdasági-társadalmi érdeklődést mutató publikációja.⁷ Kutatott még városi levéltárakban, és az Országos Levéltár oklevélnyagával is megismerkedett. Eredményeit 1920. május 27-én mutatta be a Magyar Történelmi Társulat ülésén. Előadásának a trianoni béke közelgő aláírása adott aktualitást. Mályusz remélte, hogy kitűnő munkájáért lehetőséget kap, hogy a maga által kijelölt kutatással foglalkozhasson. Ehelyett konkrét feladatra kapott felkérést 1920 nyarán, hogy a Bécsi Magyar Történelmi Intézet keretében végezzen forrásfeltáró munkát.

■ Mályusz 1920 és 1922 között a Bécsi Magyar Történeti Intézet forrásfeltáró munkájában vett részt Károlyi Árpád irányításával Hajnal Istvánnal, Lukcsics Pállal és Miskolczy Gyulával együtt.⁸ Itt a nemzetiségi kérdés 19. századi forrásainak feltérképezését osztották rá, amit Szekfű, majd Eckhart Ferenc felügyeletével végzett. Szekfű próbálta szárnyai alá venni: nemcsak a modern kori források kezelésére tanította, hanem a szakmai közegbe is bevezette, s a mindennapi élethez is adott praktikus tanácsokat, sőt új kéziratait is megmutatta neki. Szekfű közvetlensége ellenére Mályusz távolságtartó maradt. Mályusz kétéves forrásfeltáró munkája végül nem hasznosult, noha a bécsi levéltár eredeti anyagai az 1929-es levéltártűzben megsemmisültek.⁹ A 19. századi nemzetiségi kérdés és Ferenc József monarchiája tehát nem érdekelték Mályuszt.

Turóc megyéről írt disszertációja Karácsonyi János, Tagányi Károly, s a bécsi Alphons Dopsch hatását mutatta, s nyelvészeti, régészeti és művészettörténeti munkákat egyaránt felhasznált.¹⁰ Ismert és általa feltárt oklevelek névanyaga alapján azt bizonyította, hogy Turóc megye területe a honfoglalás idején szlávok által gyéren lakott volt, s a 13. századra magyar jellegű, de a többnemzetiségű együttélés színhelye lett. Ennél messzemenőbb megállapítást is tett a nemesi megye kialakulásáról, ami szerinte fokozatos helyi fejlődés eredménye.¹¹ Az első önálló monográfia örömét azonban újabb tragédia árnyékolta be: 1922-ben, alig 24 évesen Mályusz édesanyját is elvesztette.

Disszertációjához kapcsolódóan nagy ívű programadó cikket írt a *Századokba*.¹² Ebben kárhóztatta a narratív és adathalmazó helytörténetírást, mely az országtörténet visszatükröződéseit keresi. Ennek épp ellenkezőjét javasolta: a helyi adatok gyűjtéséből és azok elemzéséből összeálló hely- és régiótörténetek készítését, amit egy kiterjed kutatási hálózatként képzelt, ami becsatornázná a helytörténetíráásra fordított energiákat.¹³ Helytörténeti érdeklődésére többen felfigyeltek. Hóman Bálint felkérte, hogy írjon a történeti földrajzról a Magyar Történettudomány Kézikönyve című sorozatba, ez azonban nem készült el.¹⁴ Ugyanekkor Szekfű azt javasolta, hogy Mályusz járjon elől jó példával, s a Napkelet Könyvtár számára írja meg a Felvidék régiótörténetét a francia helytörténeti monográfiák, Lucien Febvre (*Histoire de Franche-Comté*, 1912) és Marc Bloch (*L'Isle de France*, 1913), vagyis az Annales leendő alapítóinak mintájára.¹⁵ A tervezett kötethez Mályusz szeretete volna beutazni a Felvidéket, amire nem kapott lehetőséget, így e kötet ötlete is hamvába holt. Ahogy Hóman, Szekfű se adta fel a próbálkozást, s 1923-ban beajánlotta Mályuszt a könyvkiadó Révai Mórnak, hogy tőle kérjen országtörténetet. Mályusz egyéb elfoglaltságai, majd Révai 1926-ban bekövetkezett halála miatt erre sem került sor.¹⁶

Mályusz 1922-től 1930-ig az Országos Levéltárban dolgozott, ahol 18. századi források kiadásával bízták meg.¹⁷ A mintaszerű szorgalommal elkészített mű Mályusz belépője lett a tudományos életbe.¹⁸ A témához kapcsolódóan több kisebb tanulmányt is publikált, amelyekben a Szekfű által meghatározott múltképhez képest adott alternatív értelmezést.¹⁹ Fraknóihoz hasonlóan elítélően nyilatkozott Martinovics Ignácra és mozgalmáról, ami a nádor és az országgyűlés lassú reformjait lehetetlenítette el. Mályusz ugyanis ezekben látta a reformkor gyökereit. Szekfűtől eltérően nem az esz-

metörténet csúcsai felől közelített, hanem a mindennapi politika színtereit és a köznemességet vizsgálta. Ezekben és az őket megszólító Kossuthban látta a reális ütemű haladás zálogát. Ezért kritizálta Szekfűt, hogy idealizálja az erőltetett modernizációs törekvéseket (például a Habsburgokat és Széchenyt). Mályusz szerint a politizáló tömegek egyébként sem ideáktól hajtva, hanem anyagi érdekük alapján cselekszenek. Mályusz tehát a protestáns függetlenségi történetírás szemléletét követve az organikus helyi reformok híve volt a türelmetlen (és sokszor nemzetietlennek tartott) társadalomjobbítókkal szemben. 18–19. századi kutatásai egyúttal megtermékenyítették az ezzel párhuzamosan végzett középkoros munkáit: a középkori jelenségeket azok későbbi formái ismeretében rekonstruálta. Konceptiózus visszavetítései kipótolták a hiányzó középkori adatokat, ugyanakkor az anakronizmus veszélyét is hordozták.

Mályusz történetfilozófiája is eltért Szekfű szellemtörténeti konstrukciójától. Az egyes korszakok jellegét ő nem az eszmékből, hanem az aktív társadalmi csoportok alapján határozta meg: a 17. században a főpapok, a 18. századot a főurak, míg az 1790-es évektől a köznemesség adta a kor politikai arculatát. (A két nézet egyébként nem áll éles ellentétben, mivel a politikai életet meghatározó társadalmi csoportok körében eltérő nézetek népszerűek.²⁰) E szemléletet tükrözte habilitációs előadása, amit 1925-ben tartott a pesti egyetemen.²¹

Mályusz a Horthy-rendszert legitimáló, történeti köntösbe bújtatott politikai propaganda írását is vállalta.²² Teleki Pál a *Három nemzedéket jegyző Szekfű Gyulát* és a fiatal Mályuszt kérte fel, hogy írjanak az 1918–19-es „vörös emigrációról”, amiből Szekfű idővel kihátrált, így Mályusz egyedül írta meg a témát.²³ Ebben nem lépett túl a kor sablonjain: a Tanácsköztársaság vezetői ördögi, önző figuraként, a Károlyi-időszak politikusai naiv idealistákként jelentek meg, akik a magyarságtól idegen eszméket erőltettek az országra.

A népiségtörténet és feudalizmus professzora

■ Mályusz egyetemi ambícióit már magántanárrá habilitálása jelezte. Ezt követően rendszeresen tartott előadásokat a pesti egyetemen. Professzorrá 1930-ban nevezték ki Szegedre, majd 1934-ben felkérték a pesti egyetem középkor tanszékének vezetésére. Ugyancsak 1930-ban, tehát 32 évesen az MTA levelező tagja, majd 1941-ben rendes tagja lett. 1931 és 1935 között Domanovszky Sándor mellett Hajnal Istvánnal együtt szerkesztették a *Századokat*.²⁴ Emellett 1932-től a Luther Társaság vezetője, valamint a Protestáns Egyháztörténeti Adattár szerkesztője is 1930-tól 1944-ig.

Egyetemi óráin középkori, majd felvilágosodás-kori témákat hirdetett meg társadalomtörténeti fókusszal.²⁵ Élénken követte a kortárs német és francia történetírást, merített Max Webertől,²⁶ és hatott rá Burckhardt és Huizinga társadalmi jelenségeket tablószerűen ábrázoló kultúrtörténeti megközelítése. Szerzőként és szerkesztőként is részt vett mestere, Domanovszky enciklopédikus vállalkozásában, a többkötetes *Magyar művelődéstörténet* elkészítésében. Diákjai sokat követelő tanárként tartották számon, akiből karrierje csúcsán is hiányzott a harmonikus emberek nyugodt derűje.²⁷ Az 1930-as években kibontakozó tudományos munkássága követte az 1920-as évek irányadó írásait. Nézetei védelmében többekkel és olykor vehemensen

vitatkozott – leginkább Szekfűvel. Krakélerségbe hajló vitastílusának s egyúttal dzsentrí attitűdjének is bizonyítéka, hogy Iványi Béla könyvéről írt recenziója miatt párbajozni is hajlandó volt.²⁸

Mályusz a múltképe mögött húzódó elméleti-módszertani szempontokat „népiségtörténet” címmel fejtette ki Hóman felkérésére.²⁹ A történettudomány megújulását továbbra is a helytörténet felől remélte, az új megközelítések kimunkálására pedig egy új folyóirat, az 1929-ben indult *Annales*-hoz és az 1894 és 1906 közt működött *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlé*hez hasonló tematikájú *Gazdaság és Társadalomtudományi Szemle* indítását javasolta. A programadó írás újdonsága azonban a német Volkstumskunde magyarországi meghonosítása népiségtörténet néven. Ennek alapjai a felvilágosodás kori Németországba nyúltak, amikor a több kisállamban élő németiség összetartozását nem definiálhatták állampolgársági, hanem csak etnikai alapon. E nézet az első világháború után ismét felértékelődött a Németországtól elcsatolt területek miatt. Sőt a kelet-európai német szórványok Németország birodalmi ambícióinak is alapot adtak. Mályusz felismerte a német és magyar helyzet hasonlóságát, de a német Volkstum-teória veszélyeit is a Magyarországon élő német kisebbség miatt.³⁰ Ezért a német fogalmi kereteket és módszereket a magyar érdekek mentén, vagyis a német ambíciók ellenében alkalmazta: túllépett a német „diaszpórakutatáson”, s a teljes helyi társadalom, vagyis a magyar és más nemzetiségek együttélését vizsgálta. (A probléma a politikai térben ezzel nem szűnt meg, ahogy a magyarországi németiség második világháborús sorsa mutatja.)

Mályusz mérsékelt támogatást kapott a terveire. 1937-ben a pesti egyetemen megszervezhette a magyar népiség- és településtörténeti intézetet (mai szóval inkább kutatócsoportot), s e bázison kiadhatta tanítványai (Fügedi Erik, H. Balázs Éva, Jakó Zsigmond) és az irányzathoz kapcsolódó kollégák (Szabó István, Illa Bálint) köteteit. Tervezte egy várostörténeti atlasz sorozat kiadását is, ami azonban nem indult el. (Ennek újszerűségére jellemző, hogy 1968-ban indult hasonló nemzetközi kezdeményezés *Európai Városok Történeti Atlasza* néven, amihez Magyarország csak a 2010-es években csatlakozott.) Mályusz munkacsoportja bővítését szerette volna,³¹ s csalódottan vette tudomásul, hogy inkább Deér József és Szekfű Gyula fiatal tanítványa, Kosáry Domokos kapott lehetőséget.³² „Félreállítását” a hitleri Németország példájára hivatkozva, antiszemita felhangú cikksorozatban kérte számon a kormányon a szélsőjobboldali avanszált Imrédy lapjában, az *Egyedül Vagyunkban*, ami önálló kötetben is megjelent.³³

A levéltárnokból MTA-tag egyetemi professzorrá emelkedés felvillanyozta Mályuszt, ami a magánéletére is kihatott. 1934-ben feleségül vette a 12 évvel fiatalabb, művelt és jó humorú Császár Edit színháztörténészt. Felesége karaktere élesen szemben állt Mályusz sértődékeny és hisztérikus alkatával, akinek szenvedélye a történeti kutatás és az ehhez szükséges könyvek gyűjtése, kikapcsolódása pedig a komolyzene volt.³⁴ Ezekon felül még régi bútoraiért lelkesedett. Két fiuk született: 1936-ban Miklós és 1939-ben Károly. Mályusznak azonban ahogy a pedagógiához, úgy a gyerekneveléshez sem volt elég empátiája, így azt feleségére hagyta, míg ő karrierjével és a család anyagi helyzetének biztosításával foglalkozott. (Fiaiból végül orvos és matematikus lett.) A családi idillt az is beárnyékolta, hogy Mályusz húga 1942-ben vasúti szerencsétlenség áldozata lett, imádott öccse pedig 1943-ban halt meg vesetuberkulózisban.

■ A világháború után Mályusz Elemért a kötelező munkahelyi igazoló eljárás során kényszernyugdíjazták a pesti egyetemről.³⁵ Ennél súlyosabb fenyegetést jelentett a Péter Gábor vezette politikai rendőrség által 1945 májusában indított eljárás.³⁶ A vizsgálat során egyetemi hallgatók és Szekfű Gyula dékán véleményét kikérve kérték számon Mályuszon antikommunista és antiszemita nézeteit. Az őt hallomásból ismerő hallgatók „fasiszta eszméket” és „fajleméletet” terjesztő „nyilas” professzorként jellemezték, egykori diákjai viszont a német imperializmus kritikusaként.³⁷ Szekfű kiegyensúlyozott értékelést adott: elismerte Mályusz írásainak antiszemitizmusát, de kiemelte, hogy mindig a magyar nép érdekeit tekintette elsődlegesnek, s ezért kritizálta a német imperializmust és annak történetírását.³⁸ Hangsúlyozta, hogy Mályusz soha nem ártott közvetlenül senkinek, sőt közös tanársegédjük épp egy zsidó fiatalember volt.³⁹ A politikai rendőrség végül Mályusznak *A vörös emigráció* és *A magyar történettudomány* című műveiből vett antikommunista és antiszemita idézeteket kért számon az egykori professzoron. A felületes jelentés rosszalotta, hogy Mályusz a szovjet történettudományt azzal vádolta, hogy az megfosztja a történészeket a kutatói szabadságtól, példastatuálás céljából pedig Mályusz „társadalomból való kivonását” javasolta. Mályusz 1945. decemberi kihallgatásán ügyesen építette fel védekezését. *A magyar történettudomány* című művét Hóman kultúrpolitikájának kritikájaként láttatta, azt pedig elhallgatta, hogy egyébként a hitleri modellt kérte rajta számon. A tagadhatatlanul antikommunista *A vörös emigráció* kapcsán azt emelte ki, hogy Teleki Pál megrendelésére írta, s eredetileg Szekfű Gyula lett volna a társszerzője. (Szekfűről ekkor már tudható, hogy Magyarország moszkvai nagykövete lesz.) Beismerte, hogy a leírtak akkori felfogását tükrözték, amit neveltetésének tulajdonított. Végül azt hangsúlyozta, hogy egyetemi nyugdíjazásakor Horváth Zoltán rektor szóban kifejezte, hogy tudományos munkájára a jövőben is számítanak. A politikai rendőrség ez utóbbi állítást ellenőrizte, mást nem. Így végül az ügyet Mályusz számára kedvezően zárták le. Később, 1949 őszén még szimbolikusan célkeresztbe került, amikor számos polgári történészhez hasonlóan visszaminősítették az MTA „tanácskozó tagjává”.⁴⁰ Az 1950-es évek elején pedig egy éjjel megjelent lakásukon az ÁVÓ, de Mályuszt végül nem vitték be. Egyszer pedig pénzbírságot kapott: önbíráskodásért, mivel egy utcai szóváltás során felpozított egy férfit.

A kényszernyugdíjazással a család anyagi körülményei nagyot romlottak. S bár a kitelepítést megúszták, társbérloket kaptak. Felesége betegsége miatt még a gyerekek ellátása is a sokszorososan frusztrált Mályuszra maradt. Jellemző, hogy Mályusz még ilyen ínséges időkben is könyveket vásárolt fel megmaradt vagyonából, hogy házi könyvtárában minden meglegyen a tudományos kutatás folytatásához. Mályusz túlélését az Evangélikus Országos Levéltár tette lehetővé, ahol 1947-ben alkalmazták.⁴¹ A levéltár rendezését, az 1952-ben megszüntetett intézmények iratanyagának gyűjtését, s a gyülekezeti levéltárak felmérését kellett megoldania.⁴² Mályusz formálisan 1969-ig maradt a levéltár vezetője, de 1959-től a levéltárosi munkát lényegében Sólyom Jenő teológus-egyháztörténész végezte.⁴³

Mályusz a levéltárban végzett munkája mellett belekezdett a Zsigmond kori oklevéltár⁴⁴ elkészítésébe.⁴⁵ A nagyratörő vállalkozás első két kötete

1951-ben és 1958-ban jelent meg. Mályusz „túlélési stratégiája” jól példázza a partvonalra szorított történészek lehetőségeit: fellendült a kutatási segédletek és forráskiadványok készítése.⁴⁶ Mályusz helyzetének jobbra fordulását a kommunista tisztogatások okozta szakemberhiány is segítette. A tapasztalt kutatókat nem sikerült pótolni az 1949-ben kommunista irányítás alá vont Történettudományi Intézet középkorász munkacsoportja esetében se. Az első öt éves terv által sürgetve,⁴⁷ 1953-ban tanulmánykötetben számoltak be az új kutatási eredményekről, s a munkába több „polgári” történésszel együtt Mályuszt is bevonták, aki a mezővárosok mellett az „egyházi tizedkizsákmányolás”-ról írt.⁴⁸ A közép- és alsó rétegek iránti érdeklődése, valamint függetlenségi szemlélete közel állt az 1950-es évek hivatalos történetfelfogásához, protestáns elfogultságai miatt pedig többé-kevésbé még egyet is érthetett a katolikus klérus kritikájával. A kötetet szerkesztő Székely György kiemelte Mályusz forráskiadó munkájának fontosságát, s kritikát mondott a kollektív történetírást kárhóztató korábbi nézete felett - amit a politikai rendőrség is kifogásolt 1945-ben. „Haladó szellemű” munkájával tehát Mályusz afféle nyilvános önkritikát gyakorolt, s ezzel megnyílt az út a szakma élvonalába való visszatéréshez.

A középkorászok doyenje a TTI-ben

■ Mályusz 1954-ben nyert bebocsátást az MTA Történettudományi Intézetébe, ahol az intézetvezető Molnár Erikkal volt egykorú, történészként viszont ő volt a rangidős. Idővel a polgári történetírás utolsó „nagy bölényeinek” egyike, a középkorászok doyenje lett. Az egyetemi oktatásban nem vehetett részt, így régi vágya, hogy dékán legyen, nem teljesülhetett.⁴⁹ Kutatási területét a Mohács előtti időszakra szűkítette, habár a marxista történelemfelfogás jegyében foglalkozhatott volna az 1848-ig tartó feudalizmussal. Tehát Mályusz döntése volt, hogy a jelenkortől távolabbi, biztonságosabb középkor felé fordult. Vélhetően látta, hogy a reformáció utáni korok kutatásánál kiviláglott volna protestáns elfogultsága, ha nem tagadja el azt. Ezt pedig nem akarta megtenni.

Egyéb nézeteit viszont revideálta. A népi írókról 1958-ban rendezett intézeti vitán önkritikát gyakorolt népiségtörténeti programja felett.⁵⁰ A tízkötetes történeti szintézis vitáján pedig elismerte a kollektív történetírás érényeit, azzal kibővítve egykori „tévedését”, hogy az egész polgári történetírást individualistának minősítette. Ugyanakkor Acsádyt és Marczalit dicsérte, védelmébe vette Szekfűt és a szellemtörténetet, miközben kritikával illette a kommunista filozófus, Szigeti József dogmatikus történetfilozófiáját!⁵¹ Mályuszban tehát nemcsak önértzet, de mély igazságérzet is munkált, s a lehetőségek határaiig próbált autonóm véleményt formálni.

Kutatásaiban visszatért nagy szerelméhez, a Turóc megyéhez kötődő Thuróczy Jánoshoz, valamint krónikája előzményeihez, a középkori magyar krónikairódalomhoz. Thuróczy-kutatásának voltak baljós előjelei: elsőként 1944. október 16-án próbálta meg összefoglalni a krónikával kapcsolatos vizsgálatait az MTA-n.⁵² A témához való visszatérésre a TTI ösztönözte: a keleti blokk legfontosabb krónikáit oroszra fordító szovjet kezdeményezéshez Thuróczy János krónikájával akartak csatlakozni, melynek modern kiadása amúgy is hiányzott. A kötet tervezett bevezetője és több előtanulmány is

elkészült,⁵³ a szovjet kiadás azonban elakadt. Mályusz ezért Kristó Gyula bevonásával nekifogott a krónika kritikai kiadásának elkészítéséhez.

Mályusz 1955-ben megkapta a tudományok doktora címet az 1942-ben tartott akadémiai székhelyét kibővítő értekezésére.⁵⁴ A megítélt fokozat így korábbi munkásságának elismerése és az akadémiai tagság elvesztése miatti „kárpótlás” is lett. 1958-ban a Magyar Történelmi Társulat elnökségébe is beválasztották.⁵⁵ 1968-ban pedig a nyugdíjba vonuló Mályuszt a Munka Érdemrend arany fokozatával tüntették ki, s Pamlényi Ervin méltatta a *Magyar Nemzetben*.⁵⁶ Pamlényi Mályusz karrierjét a polgáritól a marxista történetírás-hoz való megtérésként mutatta be, s Thuróczy-kutatását dicsérve kívánt termékeny nyugdíjas éveket. Ez azért lehetett kétséges, mert 1964 karácsonyán Mályusz csak menyé gyors beavatkozásának köszönhetően élt túl egy szívrohamot.⁵⁷

A nyugdíjas Mályusz végül nem okozott csalódást: 1971-ben kiadta a középkori egyházi társadalomról írt nagyívű tablóját, ami 35 évvel korábbi egyetemi előadásaira épült.⁵⁸ Itt sem a szellemi csúcsteljesítményekre, hanem az egyházi középrétegek társadalmi szerepére és műveltségére koncentrált. A 18. század végének protestáns viszonyaitól inspirálva a késő középkori papságot mint értelmiséget láttatta.⁵⁹ A 75 éves tudós munkásságát 1973-ban Akadémiai Díjjal ismerték el. De még ezután is újabb köteteket publikált korábbi anyaggyűjtései alapján: Luxemburgi Zsigmondról 1984-ben magyarul, majd 1989-ben németül.⁶⁰ 1988-ban az erdélyi magyar kisebbség iránti érdeklődés megélénkülésekor a középkori erdélyi társadalomról.⁶¹ Végül azt is megérte, hogy az MTA 1989. május 9-én visszaállította rendes tagságát. 1989. augusztus 25-én, 91 évesen hunyt el – néhány nappal azután, hogy kézbe vehette a Kristó Gyulával közösen készített *Thuróczy-krónika* kritikai kiadásának kétkötetes kommentárját.⁶²

Beatus Mályusz?

■ Mályusz Elemér a rendszerváltást kísérő pártosodása előtt halt meg. Tudományos teljesítménye nagyra értékelt, személyisége azonban megosztó volt: adta magát, hogy az „elviselhetetlen zseni” címkével kanonizálódjon a historiográfiában.⁶³ Ehhez teljes rehabilitációját Czigány Lóránt kezdeményezte.⁶⁴ A Mályusz-kultusz kialakulásában az ELTE-n történészgenerációkat kinevelő H. Balázs Évának volt jelentős szerepe.⁶⁵ Mellette a hagyatékot gondozó, Mályusz emberi gyengéivel megengedő, tudományos teljesítményéről pedig szuperlatívuszokban fogalmazó Soós István említhető,⁶⁶ aki a TTI fiatal kutatójaként lett beosztva Mályusz mellé, hogy segítse a munkában. Hagyatékban maradt írásai mellett Soós magisztrális kötetben adta közre Mályusz visszaemlékezéseit,⁶⁷ s több historiográfiai konferencián és kötetben értékelte Mályuszt.

E kultikus tisztelet a középkorászok, de főleg az egyháztörténet kutatói körében jelentkezett. Érthető, hogy Mályusz 8 ezer könyvből és 4 ezer folyóirat-számból álló könyvtára is a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tulajdonába került. Az érdeklődésre reagált az Attraktor kiadó több Mályusz-munka újrakiadásával, köztük az 1945-ben betiltott két legproblematisabb szöveggel.⁶⁸ E jelenség hasonló más antiszemita és antikommunista írások újrakiadásához,

az azonban jelzésértékű, hogy Mályuszt nem a szélsőjobboldali csoportokra specializálódó Gede Testvérek adták ki.

Az életmű átfogó értékelésére születésének centenáriumán, Makón került sor.⁶⁹ Itt különböző aspektusokból vizsgálták a pályatársak (Kristó Gyula, Koszta László, Soós István, Blazovich László), illetve a családi vonatkozásokat fia, Miklós. 2018-ban ehhez adódott az Evangélikus Országos Gyűjtemény megemlékezése.⁷⁰ A Horthy-kori történetírásról szóló Szekfű-központú vitákban is elő-előkerült Mályusz. E tekintetben Erős Vilmos forráspublikáló és elemző-szintetizáló munkái megkerülhetetlenek.⁷¹

Középkorász szempontból Engel Pál a 20. század második felének meghatározó alakjának tartotta Mályuszt (Szűcs Jenő, Györffy György és Borsa Iván mellett),⁷² de érdemes észrevenni, hogy azzal parodizálta Mályuszt, hogy az egyetlen ismert adatra épít fel messzemenő következtetést. Engel lényeglátó kritikája egybevág Mályusz munkáinak legújabb értékeléseivel.⁷³ Ezek szerint Mályusz konstrukciói szelektív adatkezelésük miatt megbízhatatlanok, így mára csak a kutatástörténet egyik állomását jelölik. Eleven tablóképei mégis hatnak a középkorász szakmán kívül, mivel nagy megjelenítő erővel ábrázolnak egy könnyen elképzelhető világot.⁷⁴ Legidőtállóbbak forráskiadásai, igaz oklevéltára első két kötetét érdemes lenne újrafeldolgozni, hogy azok is teljességre törekvőek legyenek, mint a sorozat későbbi darabjai. Nagy kezdeményezései (oklevéltár, várostörténeti atlaszok) nagyszabású, jövőbe mutató projektek voltak, amelyek megvalósítása máig ad munkát a történészeknek. A helytörténetírásról írt tanulmánya pedig 100 év után is aktuálisnak hat.

■ JEGYZETEK

1. Mályusz Miklós: *A Mályusz család*. Levéltári Közlemények 70 (1999) 167–173.
2. Vö. Mályusz Elemér: *Függelék*. In: *Uő: Visszaemlékezések*. Szerk. Soós István. ELKH BTK TTI, Bp., 2021. 627–643.
3. Mályusz Elemér: *Legsikerültebb könyveim*. Szerk. Soós István. Századok 149 (2015) 1. sz. 213–215.
4. Mályusz Elemér: *Turóctól Thuróczy-ig*. Szerk. Soós István. Sic Itur ad Astra 1990/1-2. 128.; Vö. Mályusz Miklós: i. m. 167–173.
5. Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk. Soós István. ELKH BTK TTI, Bp., 2021. 98–103.
6. Mályusz Elemér: *Legsikerültebb könyveim* i. m. 214.
7. Mályusz Elemér: *Turóc megye várnhelyei és forgalma a középkorban*. Századok 53–54. (1919–1920) 34–56.
8. Mályusz Elemér: *Legsikerültebb könyveim* i. m. 216–219.
9. Erről Soós István jegyzete: Mályusz Elemér: *Turóctól Thuróczy-ig*. i. m. 136.
10. Mályusz Elemér: *Turóc megye kialakulása*. Budavári Tudományos Társaság, Bp., 1922.
11. Mályusz Elemér: *Legsikerültebb könyveim*. i. m. 222–223.
12. Mályusz Elemér: *A helytörténeti kutatás feladatai*. Századok 57–58. (1923–1924) 538–566.
13. Mályusz helytörténetírói programját – grandiózus optimizmusát kritizálva – továbbgondolta Váczy Péter: *A helytörténeti kutatás problémái*. Budapesti Szemle 223. (1931) 647. sz. 53–82.
14. Mályusz Elemér: *Turóctól Thuróczy-ig*. i. m. 137.
15. Mályusz Elemér: *Legsikerültebb könyveim* i. m. 226–227.
16. Uo. 221.
17. *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795*. Szerk. Mályusz Elemér. Magyar Történelmi Társulat, bp., 1926.

18. Soós István: *Az újkortörténész Mályusz Elemér*. Levéltári Közlemények 70 (1999) 1–2. 188–196.
19. Ezek közül kiemelhető Mályusz Elemér: *A reformkor nemzedéke*. Századok 57–58. (1923–24) 17–75.; Uő: *Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere*. Napkelet 6. (1928) 3. sz. 166–183.
20. A két szempont összebékíthetőségére jó példa Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Révai, Bp., 1935.
21. Mályusz Elemér: *A köznemesség küzdelme a társadalmi vezetőszerzerepért 1790-ben*. Protesztáns Szemle 35. (1926) 215–227.
22. Soós István: *Szekfű Gyula és Mályusz Elemér A vörös emigráció című műve*. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik*. Szerk. Ujváry Gábor, Nagy József Zsigmond. Ráció Kiadó, Bp., 2011. 238–250.
23. Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*. Napkelet 9. (1931) 2– 21., 97–110., 243–250., 329–339., 425–445., 515–539., 623–650., 714–753., 825–837., 901–904., 965–969., 1032–1036.; Uő: *Sturm auf Ungarn. Volkskommissäre und Genossen im Auslande*. A. Dresler, München, 1931; Uő: *The Fugitive Bolsheviks*. Grant Richards, London, 1931.
24. Pál Lajos: *Egy folyóirat a történész viták keresztjében, Századok (1931–1943)*. Századok 149. (2015) 33–86.
25. Benda Gyula: *Történelem és szociológia. Mályusz Elemér történetírása a két világháború között*. In: Uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Bácskai Vera, Gyurgyák János, Kövér György. Osiris, Bp., 2006. 77–81.
26. Mályusz Elemér: *A patrimonális királyság*. Társadalomtudomány 13. (1933) 37–49.; Uő: *A karizmatikus királyság*. Társadalomtudomány 14. (1934) 153–178.
27. H. Balázs Éva: „Nincs kész történész.” Beszélgetés H. Balázs Éva történész professzorral. *Sic Itur ad Astra* 1996/1–3. 3.; valamint egykori Eötvös-collegisták (többek közt Gyapay Gábor) visszaemlékezései az Eötvös Collegium Levéltárának Elbeszélte Történeti Gyűjteményében és a szerző birtokában.
28. Habár a párbajozást 1878-ban betiltották, az első világháború utáni erőszakosabb légkörben ismét virágkorát élte e szokás az úri Magyarországon. Az 1929-es pisztolypárbajt ismerteti Soós István: *Egy „lovagias ügy”*. *Történetek párbajoznak*. História, 2006/1. 29–31.
29. Mályusz Elemér: *A népiség története*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1931. 237–268.
30. Mályusz Elemér: *Az új német nacionalizmus történetírása*. Magyar Szemle 1932/15. 241–253.
31. *Mályusz Elemér feljegyzése egy Magyar Történeti Intézet felállításáról*. Szerk. Erős Vilmos. Történelmi Szemle 41. (1998) 1–2. sz. 113–114.
32. Vö. Romsics Ignác: *Kosáry Domokos és a Teleki Intézet, 1941–1949*. Magyar Tudomány 2013/12. 1458–1465.
33. Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. Bolyai Akadémia, Bp., 1942; Vö. Erős Vilmos: *A Hóman–Mályusz-ügy*. Aetas 12 (1996) 220–226. Hasonlót figyelhetünk meg a „fajbiológiai intézetet” sürgető Méhely Lajos esetében is. Ld. Paksa Rudolf: *A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus” Magyarországon*. Múltunk 2018/1. 4–49.
34. Mályusz Miklós: i. m. 167–173.
35. H. Balázs Éva: i. m. 3–11.
36. Papp István: *A Mályusz Elemér elleni politikai rendőrségi vizsgálat 1945-ben*. In: *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Szerk. Paksa Rudolf. Argumentum – Eötvös Collegium, Bp., 2007. 153–165.
37. Valójában az imrédysta és nyilas értelmiség egy része is kritikus volt a német imperialisztikus törekvésekkel szemben.
38. Vö. Romsics Gergely: *Történetpolitikai gondolkodók*. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2009. 414–448.
39. Szekfű nem nevezte meg, de a témát feldolgozó Papp István beazonosította az említett Kardos Tibort.
40. A folyamatról lásd Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Bp., 2011. 374–375.
41. Csermelyi József: *Egy meghatározó XX. századi evangélikus történész és levéltáros: Mályusz Elemér (1898–1989)*. Hítel 2019/8. 107–117.

42. Mályusz Elemér: *A Magyarországi Evangélikus Egyház levéltárügye, 1920–1954*. Lelkipásztor 31. (1956) 10. sz. 587–591.
43. Baraczkza István – Mályusz Elemér: *Az evangélikus egyházi levéltárak aktuális kérdéseiről*. Levéltári Szemle 19. (1969) 531–544.
44. Az oklevéltár címében a mai helyesírástól (Zsigmond-kori) eltérően (Zsigmondkori) jelenik meg a korszak megjelölése a munkálatokat elindító Mályusz iránti hagyománytiszteletből.
45. Blazovich László: *A forrásfeltáró és oklevéltár-készítő Mályusz Elemér*. Levéltári Közlemények 70 (1999) 1–2. sz. 197–202.
46. Az ekkor készült forráskiadványokat és bibliográfiákat felsorolja Romsics Ignác: Clio bővületében i. m. 394–395.
47. Vö. Kövér György: *A magyar történettudomány első öt éves terve és a gazdaságtörténetírás*. In: *Tudomány és ideológia között*. Szerk. Erős Vilmos – Takács Ádám. ELTE, Bp., 2012. 22–43.
48. *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. MTA TTI, Bp., 1953. 128–191., 320–333.
49. Mályusz Miklós: i. m. 173.
50. Romsics Ignác: Clio bővületében i. m. 404.
51. *Mályusz Elemér felszólalása*. In: *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968. 124–130.
52. Mályusz Elemér: *Thuróczy János krónikája*. MTA, Bp., 1944; Vö. Mályusz Elemér: *Turóctól Thuróczy-ig*. i. m. 137–138.
53. Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967; Mályusz Elemér: *Az V. István-kori gesta*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971.
54. Mályusz Elemér: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958.
55. Romsics Ignác: Clio bővületében i. m. 410.
56. Pamlényi Ervin: *A magyar történettudomány szolgálatában. Mályusz Elemér 70 éves*. Magyar Nemzet 1968. szeptember 1. 11.
57. Mályusz Miklós: i. m. 171.
58. Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971; Vö. Koszta László: *Mályusz Elemér, az egyháztörténész*. Levéltári Közlemények 70 (1999) 1–2. sz. 180–187.
59. Mályusz Elemér: *Legsikerültebb könyveim* i. m. 225.
60. Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Gondolat Kiadó, Bp., 1984.
61. Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. MTA TTI, Bp., 1988.
62. Kristó Gyula – Mályusz Elemér: *Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. Commentarii*. I–II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988; Vö. Kristó Gyula: *Mályusz Elemér, a krónikakutató*. Levéltári Közlemények 70 (1999) 1–2. sz. 174–179.
63. Ez egyébként megfelelt Mályusz önképének és családtagjai értékelésének is. Vö. Mályusz Elemér: *Turóctól Thuróczy-ig* i. m. 128–140.; Mályusz Miklós: i. m. 167–173.
64. Czigány Lóránt: *A túlsó partról. Mit „vétett” Mályusz Elemér?* Magyar Nemzet 1989. szeptember 18. 6.
65. H. Balázs Éva: i. m. 7.
66. Ennek korai megjelenése Soós István: *Jegyzetek Mályusz Elemér írásához*. Sic Itur ad Astra 1990/1–2. 138. Idővel Soós hangja reflektáltabb lett, illetve inkább nem adott hangot megértőbb nézőpontjának, mintsem konfrontálja azt a sokkal kritikusabb kollégákéval.
67. Mályusz Elemér: *Népiségtörténet*. Szerk. Soós István. MTA TTI, Bp., 1994; Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában*. Szerk. Soós István. MTA TTI, Bp., 2003; Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk. Soós István. ELKH BTK TTI, Bp., 2021.
68. Az újrakiadott Mályusz művek időrendben: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog* (2005), *A vörös emigráció* (2006), *A türelmi rendelet* (2006), *A magyar történettudomány* (2008), *Turóc megye kialakulása* (2015).
69. *Mályusz Elemér 1898–1899*. Levéltári Közlemények 70 (1999) 1–2. sz. 165–202.
70. Csermelyi József: i. m. 107–117.
71. Erős Vilmos vonatkozó írásai: *A Hóman-Mályusz ügy*. Aetas 1996/2–3. 220–243.; *A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban*. Erdélyi Múzeum-Egyesület,

2009/1–2. 7–27.; *A szellemtörténetől a népiségtörténetig*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012; *Utak a „népiségtörténet”-hez: Mályusz Elemér és Szabó István*. Századok 2013. 33–62.

72. Engel Pál: *Anyádvaloga monográfiája*. Holmi 13. (2001) 1045–1050. Engel írásának Mályusz jelentőségét elismerő jellegére Csermelyi József: i. m. 31. jegyzete mutatott rá.

73. Vö. C. Tóth Norbert: *A „mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz?* In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs, Vértési Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2017. 11–34.; C. Tóth Norbert: *A „korai rendiség” és a „rendi állam” között – országgyűlések 1301–1440 között*. Vázlat. In: *Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdekképviselés és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig*. Magyar Nemzeti Levéltár–Eszterházy Károly Egyetem, Bp. – Eger, 2020. 9–23.; Pálosfalvi Tamás: *Monarchia vagy rendi állam? Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről*. Századok 154. (2020) 1. sz. 135–182.

74. Hasonlóan Erdei Ferenc kettős társadalom elméletéhez.

